

UOT 81`342.4

RUS DİLİNDƏ İKİHECALI SİNHARMONİK SÖZLƏRİN FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ

RAHTARI MAHİRƏ FAMIL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

arifmeryem@mail.ru

Açar sözlər: fonetika, sinharmonik quruluş, harmoniya, səs, samit, sait, dil, təsnifat, müxtəliflik, analiz

Sinharmonizm sözü yunanca *Syn* (birlikdə) və *harmonia* (səslənmə, əlaqə) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, eyni cür səslənmə, həmahəng deməkdir. Sinharmonizm bir söz daxilində olan saitlərin (bəzən isə samitlərin) müəyyən əlamətə görə həmcinsləşməsidir. Aqlütinativ dillərdə daha çox özünü göstərən sinharmonizm türk dilləri və fin-uqor dilləri ailəsində müşahidə olunur. Dilçilikdə sinharmonizmin üç növü xüsusi qeyd olunur. Onlardan ən geniş yayılmış növ tembr sinharmonizmidir. Tembr sinharmonizminə dilin üfüqi vəziyyətinə görə həmcinsləşmə, damaq ahəngi və ya ahəng qanunu da deyirlər.

Bu məqalə müasir rus ədəbi dilində olan ikihecalı sözlərin sinharmonik fonetik quruluşunun müxtəlif növlərinə həsr olunmuşdur.

Bizim hesablamalarımıza görə, müasir rus ədəbi dilində başlanğıc formasında olan cəmi **9426** ikihecalı söz vardır. Onlardan **2201**-i sinharmonik fonetik strukturlu (**S**), **7225**-i isə qeyri-sinharmonik (**S̄**) sözlərdir. Faizlə isə belə qeyd etmək olar: rus ədəbi dilinin ikihecalı sözlərinin 23.4%-i **S** (sinharmonik) quruluşlu, 76.6 %-i isə **S̄** (qeyri-sinharmonik) fonetik strukturlu sözlərdir.

Sinharmonik quruluşlu ikihecalı sözlər (**S2**) 2 qrupa bölünür: **S2.1** və **S2.2**.

• **S2.1** - qalın sait və qalın samit səslərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarət eynicinsli (həmcins) sinharmonik fonetik quruluşdur və şərti işarəsi belədir:

C1+C1. Burada **C1**-sinharmonik birləşmənin birinci tipi olub, qalın sait və qalın samit kombinasiyasından ibarət hecanı bildirir. Dünya dilçiliyində qalın saitin **a**, qalın samitin isə **t** kimi qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C1 a+t** birləşməsinin müxtəlif kombinasiyalarını göstərmək olar: **at, att, ta, tta, tta, tat, ttat, ttatt** və b.

Bizim tədqiqatımız ikihecalı sözlər olduğundan **C1+C1** quruluşundan istifadə olunmuşdur: **a+tat** (*y+ɔap*), **ta+ta** (*py+ba*), **at+ta** (*ok+no*), **tat+ta** (*kou+ka*) və b.

Bəzən də samit olmayan hecalarda, yəni saf hecada yalnız **a** kimi çıxış edir. Məs.: **a+ta** (*y+xa*), **a+tat** (*o+вал*), **a+tatt** (*a+ванс*) və b.

S2.2-incə sait və incə samit səslərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarət sinharmonik fonetik quruluş olub, şərti işarəsi **C2+C2** kimidir. Burada **C2** sinharmonik birləşmənin ikinci tipi olub, incə sait və incə samit kombinasiyasından ibarət hecanı bildirir. Dünya dilçiliyində incə saitin **i**, incə samitin isə **t'** kimi qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C2** quruluşunu **i+t'** birləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları şəklində göstərmək olar: **it', it't', t'it', t'it't'** və b. [2.14]

Bizim tədqiqatımız ikihecalı sözlər olduğundan **C2+C2** quruluşunun aşağıdakı müxtəlif fonetik struktur növlərindən istifadə olunmuşdur: **i+t'it'** (*иметь*), **it'+t'i** (*идти*), **t'i+t'i** (*филь*), **t'i+t'it'** (*беречь*), **t'it'+t'it'** (*течь*), **it'+t'it'** (*умбурь*) və b.

S 2.1 tipinin müxtəlif struktur növləri

Linqvostatistik metod ilə apardığımız tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, müasir rus ədəbi dilində **S2.1** tipinə aid 46 müxtəlif fonetik struktur növ vardır və onlar tərkibindəki (sözün əvvəlində, ortasında və sonundakı) samit səslərin olub-olmamasına və sayına görə 4 qrupa bölünür (bax: Cədvəl. 1).

S2.1 strukturunun növləri

S 2.1 (C1+C1)

Qrup	İzahı	Növləri	Nümunə	Sözlərin sayı		%
				növ üzrə	cəmi	
I	sait + samit (-lər) + sait	1. ata 2. atta 3. attta	ода, уха, оса арка, окно, урду астра, астма, умбра	14 24 5	43	2.1%
II	a) qoşa sait +samit	1. aat	аул	1	187	9.3%
	b) sait+samit (-lər) + sait samit (-lər)	2. atat 3. atatt 4. attat 5. atttat 6. attttat 7. atttatt 8. attttatt	азот, овал, удар анонс, обыск, умолк автор, образ, укус артроз, отступ, отскок андшпуг август, абсурд, откорм антракт, отпрыск	59 12 93 10 1 9 2		
III	a) samit(-lər) + qoşa sait	1. taa 2. ttaa	дуо, шоу, боа фрау	5 1	755	37.9%
	b) samit (-lər) + sait + samit (-lər) + sait	3. tata 4. ttata 5. tttata 6. ttttata 7. tatta 8. tattta 9. tatttta 10. ttatta 11. ttattta 12. ttatttta	вода, база, зона снова, хвала, проба страна, всходы, справа схватка, вкладка, страшно лапша, кошка, нанду завтра, куртка, домбра царство, ханство, горетка ржанка, крышка, франко столбцы братство, сходство, вдовство	162 108 14 18 294 20 7 119 1 6		
IV	a) samit (-lər) + qoşa sait + samit (-lər)	1. taat 2. taatt 3. ttaat 4. tttaat	баул, гаур, муар раунд клоун, траур, скаут страус	9 1 4 1	1006	50.5%
	b) samit(-lər) + sait + samit (-lər) +sait + samit(-lər)	5. tatat 6. tattat 7. tatttat 8. tattttat 9. tatttttatt 10. tattatt 11. tattattt 12. tattatttatt 13. tattatttatt 14. ttattatt 15. ttattttatt 16. ttatatt 17. tttatatt 18. ttttattatt 19. ttattatt 20. ttattttatt 21. ttatttttatt 22. ttatatt 23. ttatattt	мадам, загар, донор жаргон, захват, ландыш гандбол, раструб, завтрак мундштук, субстрат, подвздох танцкласс баланс, мамонт, курорт кадастр фантаст, сарказм, жандарм контраст, ландшафт, контракт стандарт, сканворд, блокпост транспорт, транспóрт, кроссворд глоток, бросок, флакон вкладыш, всполох штрафбат трактор, спонсор, флагман планктон, вразброс, джаз-клуб спортклуб продукт, пропуск, смарагд скафандр	420 299 38 5 1 35 1 35 4 8 3 90 2 1 36 7 1 4 1		
4	7	7	46		1991	

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, **birinci** qrupa daxil olan sözlər qalın saitlə başlayıb, qalın saitlə də bitməsinə və ya samit səsin yalnız söz ortasında iştirakına görə fərqlənir. (Məs.: *ода, окно, умбра*). Bu qrupa daxil olan sözlər sayca **43** ədəd olmaqla, ümumi **S2.1** tipinin cəmi 2.1 %-ni təşkil edir.

II qrupu təşkil edən sinharmonik ikihecalı sözlər iki altqrupa bölünür: *Birinci* altqrupda yalnız bir ikihecalı söz vardır: *аул* (bax: *Cədvəl. 1*, II qrup: a) C1 + C1 yanaşı işlənmiş iki həmcins qalın sait səs ilə başlayan və samit səs ilə bitən sözlərdir. Bu altqrupa aid nümunə yalnız 1 sözdə təsadüf olunmuşdur.

İkinci altqrupa isə bir qalın sait səs ilə başlayan və qalın samit səs ilə bitən ikihecalı sinharmonik fonetik strukturlu sözlər daxil edilmişdir (bax: *Cədvəl.1 II qrup: b 2-8*). Bu qrupa aid olan həmahəng sözlər sayca **186** ədəd müəyyən olunmuşdur. Məs.: *образ, август*.

Beləliklə, ikinci qrupa aid sözlər ümumilikdə, **187** ədəd olmaqla, S2.1 tipinin 9.4%-ni təşkil edir.

III qrupa da iki altqrupa bölünmüş ikihecalı sinharmonik sözlər cəmlənmişdir. Üçüncü qrupun *birinci* altqrupuna (bax: *Cədvəl.1 III qrup, a1, a2*) qalın samit səs və ya səslər ilə başlayan və iki eynicinsli həmahəng sait səslər ilə bitən sözlər (cəmi **6** söz) daxil edilmişdir. Məs.: *шоя, фрай, дыо, боа*.

İkinci altqrupda isə (bax: *Cədvəl.1 III qrup: b: 3-12.*) qalın samit səs ilə başlayan, sait səs ilə bitən ikihecalı sinharmonik sözlər toplanmışdır. Bu quruluşa məxsus qalın həmahəng ikihecalı sözlərin sayı **749**-dur. Məs.: *куртка, страшно, проба*.

Birlikdə **755** (749+6) sözə malik olan III qrup **37.9%** söz ilə S2.1 tipinin ikinci ən çox sözü olan qrupunu təşkil edir.

Sinharmonik fonetik strukturun sonuncu - **IV** qrupu qalın samit səs ilə başlayıb, qalın samit səs ilə də bitməsinə görə fərqlənir. Tərkibindəki sait səslərin yanaşı işlənməsindən asılı olaraq, 2 altqrupa bölünür:

Birinci altqrupa daxil olan ikihecalı sinharmonik sözlər qalın samit səslərin arasında iki qalın sait səsin yanaşı işlənməsi ilə fərqlənir və 4 müxtəlif növ üzrə **15** sözü özündə birləşdirir. Məs.: *таат-баул, таат-раунд, таат-клоун, ттаат-страус*.

İkinci altqrupda samit səs ilə başlayıb, samit səs ilə də bitən və yanaşı sait səslərin iştirak etmədiyi ikihecalı sinharmonik sözlər (bax: *Cədvəl.1 IV qrup: a 1-4; b 5-23*) yer almışdır. Burada S2.1 tipinin 19 müxtəlif növü üzrə **991** söz müəyyən olunmuşdur. Məs.: *донор, стандарт, мамонт*.

Statistik nəticələrdən aydın olduğu kimi, birlikdə **1006** (**991+15**) sözü özündə birləşdirən IV qrup **50.5 %** söz ilə S2.1 tipinin ən çox sözü olan qrupudur.

S2.2 tipinin struktur növləri

14 müxtəlif növdə, ümumilikdə, **210** sözü olan S2.2 tipində də S2.1 tipində olduğu kimi, ikihecalı sözlər 4 qrupa bölünmüşdür: (bax: *Cədvəl.2*)

Birinci qrupa daxil olan sözlərdə incə samit komponent yalnız sözün ortasında işlənir və söz, incə sait səslə başlayıb, incə sait səs ilə də bitir. İki növü olan bu qrupa aid **4** söz müəyyən olmuşdur ki, bu da S2.2 fonetik strukturunun **1.9%**-ni təşkil edir. Məs.: *или, инки, инти, идти*.

İkinci qrupa daxil olan sözlərdə incə samit komponent həm sözün ortasında, həm də sonunda iştirak edir. 3 növdə çıxış edən bu qrup sözlər də çox deyil, cəmi **12** ədəd olmaqla bu tipin **5.7 %**-ni bildirir. Məs.: *иметь, избить, имбирь*.

Üçüncü qrupa aid sözlərdə incə samit komponent yalnız sözün əvvəlində və ortasında çıxış edir. 4 növü olan bu qrupa isə **59** söz daxil edilmişdir ki, bu da S2.2 tipinin **28 %**-ini təşkil edir. Məs.: *стихи, мельче, смести*.

Dördüncü qrupa daxil edilmiş sözlər isə incə samit səslə başlayıb, incə samit səs ilə də bitən 5 növə məxsus sözlər olub, 64.2% söz ilə S2.2 tipinin ən çox (135) sözü olan qrupu hesab olunur. Məs.: *бережь, нечисть, винтить*.

S2.2 strukturunun növləri

S 2.2 (C2+C2)

Qrup	İzahı	Növü	Nümunə	Sözlərin sayı		%
				Növ üzrə	Cəmi	
I	sait + samit (-lər) + sait	1. it'i 2. it't'i	или инки, инти, идти	1 3	4	1.9%
II	sait+samit (-lər) + sait samit (-lər)	1. it'it' 2. it't'it' 3. it't'it't'	иметь, иней избить, извить, имбирь, известь	2 9 1	12	5.7%
III	samit (-lər) + sait + samit (-lər) + sait	1. t'it'i 2. t' t'it'i 3. t'it't'i 4. t't'it't'i	безе, дети, филе стихи, днище мельче, пенни, серьги ввезти, смести, свести	29 2 23 5	59	28%
IV	samit(-lər) + sait + samit (-lər) +sait + samit(-lər)	1. t'it'it' 2. t'it't'it' 3. t'it'it't' 4. t't'it'it' 5. t't'it't'it'	сидеть, реветь, беречь винтить, кислить, теснить невесть, нечисть сменить, звенеть, светить сместись, стеснить, ввинтить	72 27 2 25 9	135	64,2%
Ümumi: 14 növ 210 söz						

Beləcə, həm S2.1, həm də S2.2 fonetik strukturlarının növlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, ən çox sözün iştirakı ilə seçilən növ *tatat* və onun incə ekvivalenti olan *t'it'it'* növləridir. Hər iki fonetik strukturun qarşılıqlı müqayisəsi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (bax: cədvəl 3).

Konkret fonetik struktur növləri azalma ardıcılığı üzrə

S2.1 (C1+C1)			S2.2 (C2+C2)		
Növ	Say	%	Növ	Say	%
1. <i>tatat</i>	420	21.09	1. <i>t'it'it'</i>	72	34.28
2. <i>tattat</i>	299	15.01	2. <i>t'it'i</i>	29	13.80
3. <i>tatta</i>	294	14.76	3. <i>t'it't'it'</i>	27	12.85
4. <i>tata</i>	162	8.13	4. <i>t't'it'it'</i>	25	11.90
5. <i>ttatta</i>	119	5.97	5. <i>t'it't'i</i>	23	10.95
6. <i>ttata</i>	108	5.42	6. <i>it't'it'</i>	9	4.28
7. <i>attat</i>	93	4.67	7. <i>t't'it't'it'</i>	9	4.28
8. <i>ttatatt</i>	90	4.52	8. <i>t't'it't'i</i>	5	2.38
9. <i>atat</i>	59	2.96	9. <i>it't'i</i>	3	1.42
10. <i>tatttat</i>	38	1.90	10. <i>it'it'</i>	2	0.95
11. <i>ttattat</i>	36	1.80	11. <i>t' t'it'i</i>	2	0.95
12. <i>tatatt</i>	35	1.75	12. <i>t'it'it't'</i>	2	0.95
13. <i>tattatt</i>	35	1.75	13. <i>it'i</i>	1	0.47
14. <i>atta</i>	24	1.20	14. <i>it't'it't'</i>	1	0.47
15. <i>tattta</i>	20	1.00			
16. <i>tttatta</i>	18	0.90			
17. <i>ata</i>	14	0.70			
18. <i>tttata</i>	14	0.70			

19. atatt	12	0.60			
20. atttat	10	0.50			
21. attatt	9	0.45			
22. taat	9	0.45			
23. ttattatt	8	0.40			
24. tatttta	7	0.35			
25. ttatttat	7	0.35			
26. ttatttta	6	0.30			
27. attta	5	0.25			
28. taa	5	0.25			
29. tattttat	5	0.25			
30. ttaat	4	0.20			
31. tattttatt	4	0.20			
32. ttatatt	4	0.20			
33. ttattttatt	3	0.15			
34. attttatt	2	0.10			
35. tttatat	2	0.10			
36. aat	1	0.05			
37. attttat	1	0.05			
38. ttaa	1	0.05			
39. taatt	1	0.05			
40. ttattta	1	0.05			
41. tttaat	1	0.05			
42. tatttttat	1	0.05			
43. tatattt	1	0.05			
44. tttattat	1	0.05			
45. ttattttat	1	0.05			
46. tatattt	1	0.05			
Ümumi: 46 növ	1991 söz	100%	Ümumi: 14 növ	210 söz	100%

Beləliklə, müasir rus ədəbi dilinin, 2014-cü il nəşrli, 100 min sözlü orfoqrafiya lüğəti üzərində apardığımız fonetik tədqiqata əsasən ikihecalı qalın həmahəng sözlərin cəmi 1991, incə həmahəng sözlərin cəmi isə 210 söz müəyyən olunması o deməkdir ki, bu dilin fonetik strukturunda S2.1 tipi- yəni qalın sinharmonizm daha üstün mövqeyə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
2. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
3. Новый орфографический словарь русского языка. 100 000 слов, (составитель: Кузьмина И.А.), М.: ООО «Дом Славянской книги», 2014, 960 с.
4. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика: Учебник для университетов. М.: Высшая школа, 1979, 256 с.
5. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии: Очерк; Хрестоматия. М.: Наука, 1970, 527 с.

**РЕЗЮМЕ
РАЗНОВИДНОСТИ ФОНЕТИЧЕСКИХ СТРУКТУР ДВУСЛОЖНЫХ
СИНГАРМОНИЧЕСКИХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ**

Rahtari M.Ф.

Ключевые слова: *фонетика, сингармоническая структура, гармония, звук, согласный, гласный, язык, классификация, разновидность, анализ.*

В статье рассмотрены сингармонические фонетические структуры двусложной лексики русского языка, выполнен лингвостатистический анализ этой лексики, установлены разновидности двусложных сингармонических структур, приведены примеры.

**SUMMARY
VARIETY OF PHONETIC STRUCTURES OF DISYLLABIC SYNHARMONIC
WORDS IN THE RUSSIAN LANGUAGE**

Rahtari M.F.

Key words: *phonetics, synharmonic structure, harmony, sound, consonant, vowel, language, classification, variety, analysis*

The article deals with language issues related to harmony. The synharmonic phonetic structures of the two-syllable words of the Russian language are studied, a linguistic statistical analysis is given, examples are given and results are obtained.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.06.2019
	Son variant	25.06.2019